

DEMETER JÚLIA

KATONA JÓZSEF „ELVESZETT” DRÁMÁI?¹

Katona József 200 évvel ezelőtt, 1820–21-ben végleg búcsút mondott a drámaírásnak. Mai tudásunk szerint autográf drámakézirata legfeljebb egy lehet, a *Jeruzsálem pusztulása* első fogalmazványa.² Ma ismert darabjai másolatok – nem tudjuk, hányadik – másolatai, jó esetben csak egy első, legkorábbi másolatnak a másolata. Katona kéziratai elvesztek, azokhoz legközelebb az 1816-ban Kecskeméten tartózkodó jóbarát, Udvarhelyi Miklós színész által készítettett másolatok állnak, de itt sem tudunk biztosat. Katona drámai életművének másik részét apja, idősb Katona József saját kezűleg másolta, s azokkal több kiadónál sikertelenül házalt az 1840-es években. Miközben már a *Bánk bán* a diadalútján a nemzeti dráma lett, Katona más drámáinak kiadására 1880-ig várni kellett³ – addigra pedig már nyoma sem volt az eredeti kéziratoknak. Közben Katona darabjainak egy részét számos társulat előadta, leginkább vidékiek, amelyek nem kiadott, hanem innen-onnan örökölt szövegekből játszottak, így egyre több bizonytalan hitelű Katona-drámakézirat született, s mára ezek kisebb része maradt fenn. Ha nem a Katona-eredetiket kutatjuk, akkor a fennmaradt kéziratok értékes példái a színháztörténetnek, mert a belenyúló színházi kezek változtatásai az előadások, a rendezés folyamatát dokumentálják.

A 19. század végén még meglévő kéziratokból is veszítettünk a 20. századra, így pl. *A borzasztó torony* a kiadó Abafi Lajos kezében 1880-ban még teljes szöveggel megvolt, de később néhány lapja, valószínűleg a kézirat kötése közben, eltűnt, s a hiányzó szöveget azóta is Abafi kiadásából közlik; az 1944-ben biztosnak vélt helyre, a Koháry-majorba (Koháryszentlőrinc, ma Nyárlőrinc) mentett Katona-anyagot egy bomba találta telibe, és teljesen elpusztult. A kritikai kiadás egyre később, 1983-ban ugyan a fáradhatatlan Orosz László elkészítette a *Bánk bánét*,⁴ majd Katona történelmi és egyéb írásainak köteteit,⁵ a többi dráma kiadása azonban csak 2017-tel kezdődött.

Az annotált sorozat számára próbáltuk, próbáljuk összegyűjteni a Katona nevéhez köthető drámák kéziratait. Ekkor figyeltem fel arra, hogy vannak olyan kéziratok, melyek nem teljesen egyeznek az ismert szövegekkel, azoknál ugyanis jóval ügyeseb-

¹ A kutatást az NKFIH 119580 sz. programja támogatta.

² Ld. a mű kritikai kiadását: KATONA József, *Jeruzsálem' Pusztulása*, 2017. Az autográf szöveg: Uo., 32–196.

³ *Katona József összes*, kiad. OROSZ 1880–81.

⁴ KATONA, *Bánk bán*, kiad. OROSZ 1983.

⁵ *Katona József versei*, kiad. OROSZ 1991; KATONA József, *Versek, tanulmányok*, kiad. OROSZ 2001; *Katona József történelmi művei*, kiad. Orosz 2005.

bek, feszesebb a dramaturgiájuk. Vagyis: hasonló jellegű és minőségű a különbség, mint a *Bánk bán* első és második kidolgozása között.

Tétova kérdésünk: lehet, hogy nemcsak a *Bánk bán*t vette elő később és dolgozta át Katona, hanem egy-két másik darabját is?

Tisztáznunk kell, hogy átdolgozáson a lényeges dramaturgiai változtatásokat értjük, s nem a kéziratokba rendre belenyúló színházi kezek működését, amelyek a színpadi üresjáratokat, elmélkedéseket törölték, esetleg köznyelvire változtatták a költői kifejezéseket.

Az átdolgozás feltételezését már meg is erősítette néhány újabb kutatási eredmény. Katona drámáira általában a tömörítés jellemző, egy-egy korábbi kidolgozás újabb változata mindig feszesebb, sűrűbb.

Erre példa a *Jeruzsálem pusztulása* három példányá:⁶ a fogalmazványnál jóval feszesebb a cenzori példány, azt követően Katona a dráma verses átdolgozását is megkezdte, ez azonban töredék maradt. Nagy Imre legizgalmasabb észrevétele az egyes szereplők – leginkább Berenice és Flavius (Józsefet így nevezi a verses töredék) – szólaimainak egymástól való eltávolítása, vagyis a szöveg többnyelvűsége; s e drámai többnyelvűségben a verses töredék hasonló a *Bánk bán*hoz.

Az *István, a magyarok első királya* kritikai kiadásában⁷ ugyancsak Nagy Imre azt fedezte fel, hogy az 1813-ban készült kéziratban változtatgató négy kéz közül az egyik Katonáé (rajta kívül belenyúlt a cenzor és két színházi kéz): az 1813. augusztus 19-i ünnepi előadásra készülve tehát Katona maga is javította a szöveget, méghozzá szerzői és színészi minőségében egyaránt, mivel ő játszotta a címszerepet. A *Bánk bán* mellett tehát két további példát is találtunk a saját javításra, átdolgozásra.

Katonát Nagy Imre szenvedélyes átdolgozóként jellemzi; erre találtunk újabb példákat (vagy lehetőségeket?).

1. Lucza széke Karátson' Éjtzakáján⁸

Eredeti Mulattságos Vig Játék 3 Felvonásban

Leirta Gönczy Sz. Sámuel, 1838. Martius 27^{én}

A *Lucza széke* ugyan Katona sikerdarabja, a *Bánk bán* után ezt játszották a legtöbbször, de dramaturgiája számos ponton következetlen, megdöccen. A kezdő és a Rondella szegényes technikai adottságait jól ismerő drámaíró hasonló szövegek és jelenet-részek többszörös ismétlésével igyekezett „bevézni” az információkat, s a túlbeszélés komoly dramaturgiai üresjáratokat eredményezett.

⁶ KATONA József, *Jerú'sálem' Pusztulása*, kiad. NAGY 2017.

⁷ KATONA József, *Vitézi játékok*, kiad. DEMETER–NAGY 2021, 333–335.

⁸ KATONA József, *Három színjáték*, kiad. DEMETER–NAGY 2020, 67–100.

Az 1838-as kézirat ezeket szüntette meg; a szerkesztőnek igen jó dramaturgiai érzéke volt, főleg a túlírt I. felvonást feszesítette az üresjáratok kiiktatásával, rövidítésekkel és a fölösleges jelenetek elhagyásával. A további két felvonásban a hangnem egységesítésére ügyelt, ezért kihagyta a sem a figurák, sem a történet szempontjából nem logikus szentimentális részeket, a tragikusba beleszólt, zavaró bohózáti elemeket. (Eközben meghagyta a darab minden kéziratában s így nyilván minden előadásban szereplő fergetes bohózáti jelenetsort a kántáló tót diákkal és a cigánnyal.) A bűnügyre felbujtó gróf hirtelen megjavulásán persze ez a változat sem segített.

A másolatot jegyző Gönczy Sámuelről vagy Somáról (esetleg 1820 körül? – Esztergom, 1870. augusztus 17.) keveset tudunk. Rövid és sikertelen színészi munkásság után sűgőként működött.⁹ Csak 1839-től van róla adatunk, vidéken, majd Pesten dolgozott, 1845–1866 között Pesten huszonegy *Nemzeti színházi zsebkönyvet* adott ki (társszerkesztőkkel).¹⁰ 1839 előtt tehát nincs adatunk Gönczy működéséről, de valószínűleg a lexikon feltételezte születési évnél korábban született. A *Luca széke* 1838. márciusi másolata esetleg az alábbi előadásokhoz kapcsolódhat, de Gönczyről nem tudunk ekkor még semmit:

Arad, 1838. december 23. (PIROSKA 2012, 345.)

Kolozsvár, 1838. december 27. (FERENCZI 1897, 517.)

Gönczy csak 1843-tól működött Pesten. Nem tudjuk, hogy 1838-ban hol és milyen kézitról készítette a másolatát, de a szöveg javítás nélküli gondos tisztázata, s csaknem egyharmadával rövidebb, mint a dráma bármely más változata. Csupa kérdés, válasz nélkül, ezért mertük megfogalmazni a hipotézist: „a szüksézszerűség, a dialógusokból vagy még inkább azok sejtéseiből kibontandó összefüggések, az előzményekre, a történetre és a figurákra egy-egy mondatos, mellékesnek tűnő, de a megértéshez elengedhetetlen utalások a *Bánk bán* dramaturgiájára emlékeztetnek.”¹¹ Azt feltételezzük, hogy az 1812-ben készült *Luca széket* Katona később újra elővette és átdolgozta. Azt aztán végképp nem tudjuk, hogy az átdolgozott kézirat hogy jutott Gönczy Sz. Sámuel kezébe jó két évtizeddel később.

⁹ *Magyar színművészeti lexikon II.*, 135.

¹⁰ HANKISS-BERCZELI 1961, 101, 106, 326.

¹¹ KATONA József, *Három színjáték*, kiad. DEMETER-NAGY 2020, 207.

2. Aubigny Clementia vagyis a Vallás miatt való Zenebona Frantzia Országban 4k Henrik alatt¹²

Vitézi Darab. 4 Szakaszokban

Leirtam Kolosváratt Bevégeztem 4^k Mart 826 esztendőben

A francia IV. Henrik idején a protestáns (=Aubigny) és katolikus (=De la Chatre) ellentétre épülő történet Katona magyar változatában inkább királyhűség és király ellen való lázadás szembenállásáról szól. Az 1813-ban készült *Aubigny Clementiának* két kézírata maradt ránk, az elsőt 1816-ban másolták, s a *Vége az egész Játéknak. A 20^a April. anni 1816. Ketskeméth* bejegyzés zárja. A darabot alig játszották Magyarországon, Kolozsváron talán kétszer, de az 1827-es kolozsvári előadás biztos, s ezzel függhet össze az 1826-ban készített második másolat.¹³ (A magyarított *Hedervári Ceciliának*, amelyet egyébként épp az 1826-os másolatra írtak rá, nincs köze Katonához.)

Az 1816-ban, illetve 1826-ban másolt két szöveg jórészt azonos, az 1826-os szöveg valamivel rövidebb, de e rövidítések megint nem a színházi rendezői sikercél következményei, hanem logikusabbá, feszesebbé teszik a szöveget. Ezért tartom elképzelhetőnek, hogy az 1826-os másoló nem az 1816-osról, hanem egy annál hitelesebb szövegről dolgozott.

Az említett rövidítések néhány fölösleges szövegrész meghúzását jelentik (leggyakrabban a hosszabb monológokét), de ezek apróságok. A döntő változtatás a III. felvonás 5. és 7. jelenetét érintette, épp Katona saját leleményét, a vallási tanításokról szóló vitát, amely a francia forrásból teljességgel hiányzott.

Katonára ifjú jogászként a pesti egyetemen nagy hatást gyakorolt a kánonjog tanára, Brezanóczy Ádám (1751–1832), „ki a vitairadalomban korábban éppen a jogbölcselet védelmével tűnt ki, utóbb pedig egyházi részről való támadás ellen kellett egyházi tanítását megvédenie, egyházi tankönyvét magát csak négy évvel az *Aubigny Clementia* írása után nyomatta ki”. Waldapfel József itt Brezanóczy 1817–1818-ban két kötetben kiadott *Institutiones juris ecclesiastici* című művére utal,¹⁴ s szövegrészeket is összevet a drámából, illetve a latin nyelvű tankönyvből.¹⁵

Katona szemléletének alapvető vonása, hogy a vallási és az egyházi kérdéseket alárendeli az állam központi szerepének, egyház és állam viszonyát a felvilágosult abszolutizmus gondolatrendszere alapján tárgyalja.

A bibliai hivatkozások közül csak két egyébként ismertnek mondhatót hagyott meg a szövegben;¹⁶ s ezzel kiiktatta a korábbi szerzteágazó és bonyolult kánonjogi ér-

¹² Uo., 243–364.

¹³ Vö. uo., 408–410.

¹⁴ WALDAPFEL 1933, 253.

¹⁵ Uo., 253–254.

¹⁶ A két megmaradt példa: Dátán és Abirám/Abiron (4Móz 16:8–35), az Úr haragjának fűrjeire hivat-

veket, amelyek elfedték a vita lényegét. Ennek következtében az 1826-os másolatban a vita tetőpontja a III.7. jelenetre tolódik, ahol a szerzőiszócső-figura, Sericour összefoglalja a vallási tanítások bizonytalan voltát, külön hangsúlyozva az egyes vallások képviselőinek „Bál Ház”-át, maszkabálját, ahol ki-ki a neki tetsző maskarát választhatja. E súlyos metafora és Sericour teljes argumentációja már közvetlenül előkészíti a Henrik királlyal szembefordult főszereplő, de la Chatre fordulatát, megtérését az uralkodóhoz. A dramaturgiai hiba épp ez a megbékéléshez vezető szerencsés végkifejlet, e fordulat motivátlansága volt: az 1826-os másolat nem az apró korrekciókkal, hanem e két jelenet megváltoztatásával igen sokat javított a dramaturgián, a szereplők érzelmi és intellektuális motiválásán.

A feszebbé tettél vagy egy ismeretlen, különösen jó dramaturgiai érzékű olvasó, másoló munkája, vagy – ismét alap nélkül feltételezzük – az *Aubigny Clementiát* megírása után néhány évvel később átdolgozó Katona Józsefé.

3. A' Borzasztó Torony. vagy is A gonosz Talált-gyermek¹⁷

Eredeti Néző Játék 5 Felvonásban.

Katona korai darabjai között is kezdetlegesnek, sikerületlennek tartják, 1812-ben írta, de az ősbemutató csak 1814. március 27-én volt, Pesten.

Alig játszották, aminek a nagyszámú jelenetváltás lehetett a fő oka, de a technikai igények is szerepet játszhattak (pl. süllyesztőre lett volna szükség, a Rondellában azonban ilyen nem volt):

„Az 1° Fel Vonás történik és a 2^{dik} Lövenstein várában és ennek Környékén. A 3^{dik} Gelhornban és körülötte. A 4^{dik} Volftzan várában. Az 5^{dik} Cseh országban.”

Nem véletlenül érezte olykor paródiának mindezt Katona monográfusa, Bíró Ferenc,¹⁸ s ugyancsak nem csodálkozunk azon, hogy *A' Borzasztó Torony* színpadi utóéletéről alig beszélhetünk.

A' Borzasztó Torony átdolgozásának kérdése nem hasonlít az előző kettőre: itt ugyanis fennmaradt az első előadás színlapja,¹⁹ amely – legnagyobb meglepetésemre – nem a kézirattal azonos szereplőlistát közöl.

kozás (2Móz. 16, 12–16).

¹⁷ KATONA József, *Vitézi játékok*, kiad. DEMETER-NAGY 2021, 9–105.

¹⁸ Vö. Bíró, 2002, 44.

¹⁹ Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tára; KATONA József, *Vitézi játékok*, 2021, 130–134, 329.

A dráma kéziratának szereplistája, leahyva a névtelen fegyvereseket, lovagokat, s bekezdéssel jelölve azokat, melyek a bemutató színlapján nem szerepelnek:

PROKOB, Lövenstein Várának Ura, Nemes Vitéz. Svertling' nevelő Attya
 MATHILDE, Prokob Leánya
 SVERTLING, Prokob' Titkos Iró Deákja, és Nevendékje
 DITTMÁR ADOLF, Nemes Vitéz. Dittmár Várának Ura és Mathilde Jegyesse
 ZÁBERN STANNÓ
 KLOTILDA
 ELZBETH
 A VAD TÓBIZ, Ó Sneeberg Várának örökösse
 VOLFTZAN KÚNÓ, egy Várnak örökösse
 VÜLFINDA, egy Fogoly Leány. Adolf Húga, és Kúnó Szeretője
 ULRİK, Gellhornnak Ura, Nemes Vitéz
 VITÉZ VELLEBERGI GUNTRÁM
 ILDEGÁRD Mathilde Szoba Leánya
 ZEMBLA, Tóbiz' Nevelő Anyja. Boszorkány
 GALLÓ. Dittmár kedvelt Fegyveresse
 BRÚNÓ, Prokob öreg Fegyverhordozója
 Egy Szózat.
 KONRÁD Ulriknak Meg-Hittye.
 VENTZEL. Tóbiz' Fegyveresse.

Ezzel szemben a színlap mindössze nyolc névvel megjelölt szereplőt tartalmaz, s ezek a nevek sem egyeznek a kéziratéival. A két lista összevetésével és a dráma ismeretében könnyen megfeleltethető a nyolc név:

<i>A' Borzasztó Torony vagy is A gonosz Talált-gyermek</i>	<i>A' borzasztó torony, vagy A' duboki bűbajos aszszony</i>
PROKOB, Lövenstein Várának Ura	ILLOKY GEDEON, Illok várának Ura
MATHILDE, Prokob Leánya	LÓRA, a' Leánya
SVERTLING, Prokob' Titkos Iró Deákja, és Nevendékje	MÓRICZ, a' Nevendékje és Iródeákja
DITTMÁR ADOLF, Nemes Vitéz. Dittmár Várának Ura	DITMÁR ADOLF Német Vitéz
ZÁBERN STANNÓ	VILÁGOS SÁMUEL
ELZBETH	AGNES
A VAD TÓBIZ, Ó Sneeberg Várának örökösse	A' VAD TÓBIÁS, Dubok várának örökösse
ZEMBLA, Tóbiz' Nevelő Anyja. Boszorkány	CORDULA, egy vén Banya, a duboki barlangban

Az e színlap mögött sejthető drámai cselekményben már nincs túl sok jelenetváltás, vagyis megszűnt a szakirodalom által kárhoytatott a zsúfoltság és extremitás. Az egyik váról a másikba rohanva váltó helyszínek kettőre csökkentek: Lövenstein várának kisasszonyára vet szemet a Vad Tőbiz, Ó Sneeberg várából, pontosabban a színlap szerint Illok várának kisasszonyára vet szemet a Vad Tőbiás, Dubok várából. A két vár mellett további biztos helyszín a boszorkány tanyája. E színhelyeken túl a várak környéki erdő, liget jelenhetett még meg a színen. Feltűnő továbbá, hogy a szerepek és helyszínek neve magyarított; jó okkal, mert a ki tudja, merre létező idegen országok, várak és szereplők sora követhetetlen. A színlap történései valahova Horvátországba vezetnek, s az alcím nyilván nemcsak az érdeklődés felkeltése érdekében emelte ki a boszorkány bűbájos barlangját, hanem e színek és a varázslás köré rendeződött az előadás. Hiányzik az a vár is, melynek borzasztó tornyából szörnyű verembe eresztették le Adolfot, ám mivel a drámacím megmaradt, valószínű, hogy Adolfal a gonosz varázslónő bánt el kegyetlenül. Általában a szereplistából adódik a következtetés, hogy a dráma horrorisztikus történései – gonosz varázslás, lányrablás, vár felgyújtása stb. – megmaradtak ugyan, de azokat a három gonosz figura – a fattyú Móricz, Cordula boszorkány és a vad Tőbiás – követte el: e dramaturgiai sűrités révén az 1814-ben bemutatott darab megszabadult a szerteágazó, ismétlődő cselekményelemektől.

A szereposztás jeles korabeli színészekkel pazarnak nevezhető: Déryné játszotta Lórá, apját Divéki Imre; a gonosz fattyú talán Nagy János volt, Ditmárt Kőszeghy Alajos, Világos Sámuel Murányi Zsigmond, szerelmét, Agnest Böösi Anna, a vad Tőbiást esetleg Komlóssy Ferenc Dániel, a fordító és sok helyen megfordult igazgató játszotta, aki ekkor talán Pesten volt, a boszorkányt T(h)ellerné Ludvig Borbála adta.

A színlap szerint a dráma egy dramaturgiailag erősen javított, feszesebb változatát játszhatták, azt pedig ki más, ha nem maga Katona készíthette, 1812–1814 között vagy a próbafolyamat során. Márpedig a színlapon egyértelműen ott a szerző neve – talán újabb példáját látjuk Katona saját javításainak.

Bizonytalan sejtéseinket, feltételezéseinket csak úgy tehetnénk valószínűbbé, ha valamely szerencsés véletlen folytán további kéziratok is kezünkbe kerülnének, amelyek utalnak Katonára mint szerzőre vagy átdolgozóra.